

FOUCAULT'DA ÖZNEMLİK ve HAKİKAT: KENDİLİK BİLGİSİ KARŞISINDA KENDİLİK KAYGISI*

Canan YARAR**

ÖZ

Öznellik ve hakikat arasındaki ilişkilerin evrensel ve zorunlu değil olumsal ve tarihsel olduğunu ortaya koymaya çalışan Foucault felsefesinin eleştirel yanı, güncelliğimizin parçası olarak kim olduğumuza ilişkin bir sorgulamadan bir başka deyişle "şimdinin ontolojisi" adını verdiği sınır bir tutumdan geçmektedir. Bu bağlamda tarihin belirli bir anında belirli ihtiyaçlara cevap veremek adına söylemsel olarak kurulan öznel deneyimlerin (delilik, suça eğilimlilik, cinsellik vb.) analizine yönelen Foucault, 1980 sonrası etik alandaki çalışmalarında bu öznel deneyimlere bağlı olarak kişinin kendisi ve hakikat ile kurduğu ilişki deneyimini sorunsallaştırır.

Bu makalenin amacı, Foucault'nun bu sorunsallaştırmayı Erken Hıristiyanlığın kendilik pratiklerinde kendiliğin kurban edilmesi, yani bilgi ve irade öznesinin ayrışımı karşısında Antik Yunan ruhani pratiklerinde öznenin kendilik kaygısıyla yaşamını bir tekhne olarak estetize ettiği ve bu bağlamda da bilgi ve iradenin örtüştüğü kendilik inşası bağlamında nasıl ele aldığına dikkat çekebilmektir. Foucault'nun bu analizi aynı zamanda şimdinin ontolojisi fikrinin etik bağlama nasıl sirayet ettiğini kavramamızı sağlayabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Foucault, kendilik kaygısı, öznellik ve hakikat, bilgi ve irade, Antik Yunan, yaşama sanatı.

SUBJECTIVITY AND TRUTH IN FOUCAULT: SELF-KNOWLEDGE VERSUS SELF-CONCERN

ABSTRACT

The critical aspect of Foucault's philosophy, which tries to reveal that the relations between subjectivity and truth are not universal and necessary, but contingent and historical, passes through an interrogation of who we are as part of our actuality, in other words, a borderline attitude that he calls "the ontology of the present". In this context, Foucault turns to the analysis of subjective experiences (madness, criminality, sexuality, etc.) that are discursively constructed in order to respond to certain needs at a certain moment in history, and problematizes the experience of one's relationship with oneself and truth depending on these subjective experiences in his post-1980 studies in the field of ethics.

The aim of this article is to draw attention to how Foucault addresses this problematization in the context of the sacrifice of the self in the self-practices of Early Christianity, that is, the separation of the subject of knowledge and the subject of will, versus the construction of the self in Ancient Greek spiritual practices in which the subject aestheticizes his life as a tekhne out of concern for the self, and in this context, knowledge and will overlap. Foucault's analysis will also enable us to grasp how the idea of the ontology of the present permeates the ethical context.

Keywords: Foucault, self-concern, subjectivity and truth, knowledge and will, Ancient Greece, art of living.

* Bu çalışma Prof. Dr. Erdal Cengiz danışmanlığında 18.05.2023 tarihinde tamamladığımız "Michel Foucault'da Soykütük Yöntemi ve Kendilik Bakımı" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye, 2023).

** Dr. Öğr. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, cananyarar@gmail.com, 0000-0002-9898-1788.

Giriş

Foucault'nun 1980 sonrası etik alanına ve özelde Antikçağ dönemi pratiklerine yönelimi Foucaultcu dille söylenecek olursa pek çok polemige¹ mahal vermiş olsa da, Foucault kendisi için en temel meselenin öznel ve hakikat ilişkisi olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda çalışmalarının temel amacı modern felsefi tasarımlardaki kurucu, evrensel ve tarih aşırı özne fikri karşısında, öznel deneyimlerin tarihsel ve söylemsel pratikler tarafından kurulmuşluğunu göstermektir.²

Öznel deneyimin nasıl kurulduğu sorusu Foucault felsefesinin temel kavramlarından *sorunsallaştırma* ile formüle edilir. Sorunsallaştırma, bir şeyi doğru-yanlış oyununa³ sokan yani insan varlığını tarihsel bir deneyim, bir düşünce⁴ nesnesi olarak kuran ve bir hakikat iddiası ile oluşturulan bir eklemlenme ağıdır. Bu eklemlenme sonucunda ortaya çıkan her deneyimde (delilik, suça eğilimli, hasta, anormal vb.) belli kavramlar içeren ve ürettiği doğruluklarla ifade bulan kuramsal bir bilgi alanı (söylemsel pratikler); belirli normlar aracılığıyla işleyen bir iktidar alanı (kurumlar, siyasi olaylar ve ekonomik süreçler gibi söylemsel olmayan pratikler) ve bu bilgi ile iktidar alanlarına bağlı olarak bireyin kendisi ile kurduğu bilinç ilişkisini (öznel) içerir.

Bu bağlamda yaptığı işi *Düşüncenin Eleştirel Tarihi*⁵ olarak tanımlayan ve öznel deneyimlerin nasıl kurulmuş olduğuna yönelen Foucault

¹ Foucault kendisiyle yapılan pek çok söyleşide polemige girmekten kaçındığını dile getirirken polemigin soruşturma ve tartışmayı kısırlaştırarak asalak yanını şu sözlerle ifade eder: "Polemikçi ... baştan sahip olduğu ve sorgulamaya asla yanaşmayacağı bir takım ayrıcalıkla donatılmış biçimde polemige girer. İlke olarak, kendisine bir savaş yürütme yetkisi tanıyan ve bu mücadeleyi haklı bir çabaya dönüştüren haklara sahiptir; karşısındaki kişi hakikati arayan bir ortak konumunda değil, bir hasım, yanılmakta olan, zarar vermekte olan ve varlığıyla tehdit oluşturan bir düşman konumundadır... Polemikçi, tanımı gereği düşmanına tanınmayan bir meşruiyetle hareket eder." Bkz. Michel Foucault, *Seçme Yazılar 2: Özne ve İktidar*, Çevirenler: Işıl Ergüden, Osman Akınhay, 2.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, 279.

² Foucault, *Seçme Yazılar 2: Özne ve İktidar*, 233.

³ Foucault oyun ile taklit ya da eğlenceyi değil, hakikat üretiminin kurallar bütününe kastetmektedir. Bkz., A.g.e., 242.

⁴ Foucault hakikatin olmadığını örneğin deliliğin olmadığını söylemez. Delilik yalnızca bir hakikat oyunu olmamakla birlikte iktidar oyun ve kurumlarıyla ilişkilidir. Bkz., A.g.e., 240. Aynı paralellikte Foucault'ya göre sorunsallaştırma ne bir nesnenin temsilidir ne de söylem aracılığıyla var olmayan bir nesnenin yaratılmasıdır. Bkz., A.g.e., 86.

⁵ Böylece Foucault, deneyim biçimlerinin oluşması, gelişimi ve dönüşümü bağlamında sorunsallaştırmanın tarihi olarak düşünce tarihinden söz ederken, burada düşünce ile yalnızca felsefi ya da bilimsel teorik ifadelerden değil, bireyin bu deneyimlerin öznesi olarak kurulduğu konuşma, eylem ve davranış biçimlerini de kastetmektedir. Bkz. Ferda Keskin, *Seçme Yazılar 2: Özne ve İktidar* içinde *Sunuş: Özne ve İktidar*, Çevirenler: Işıl Ergüden, Osman Akınhay, 2.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, 13.

düşüncesindeki eleştirel felsefi odağın da, kendimiz ile bu deneyimlerin dayattığı sınırlar bağlamında ilişkilenebilir oluşumuz ve bu sınırların olumsuzlukları üzerine düşünmemiz gerekliliği olduğunu ileri sürmek mümkündür. Peki neden?

Foucault 1978 yılında Fransız Felsefe Cemiyeti'ne verdiği bir konferansta⁶ ortaya koyduğu "Eleştiri Nedir?" sorusuyla ve 1984 yılına ait "Aydınlanma Nedir?"⁷ metniyle, Kant'ın 1784 tarihli "Aydınlanma Nedir?"⁸ sorusunu kendi eleştirel düşüncesini ortaya koymak adına analiz eder. Foucault Kant'ın "*Sapere aude*"¹¹³ sinin davet ettiği bilme cesaretinin, bilginin sınırlarını tanımaktan ibaret olduğunu göstermenin kolay olduğunu belirtir. Oysa Foucault için Kant'ın metinde esas dikkat çekici olan şey, modernlik nosyonunun bir parçası olarak bir filozofun kendi yaptığı işin güncelliğini ve bilgiyle bağlantılı olarak anlamını düşünmesi, bu tikel an ile içeriden ilişkilenebilmesi, kendini kendi güncelliği hakkında sorgulaması bağlamında felsefi pratiğin ilk örneği olmasıdır⁹. Böylece Foucault'yu Kant'a yakınlaştıran nokta, "olgunluğun kişinin sadece bildiği şey için değil ama olduğu şey için de sorumluluk almayı gerektirdiğine işaret"¹⁰ eden şimdiki zamana dair vurgudur. Foucault'nun kendisinin de içerisinde yer aldığını belirttiği felsefe biçimi olarak eleştirel düşünce pratiği, şimdi üzerine yani güncelliğimizdeki mümkün deneyimlere dair yapılacak bir sorgulamadan geçer. Foucault'nun "Şimdinin ve Kendimizin Ontolojisi" adını verdiği bu sorgulama, bir başka deyişle bu sınır tutum, öznelğin dönüştürülebilir yanına yani tarihin belirli bir anı olarak kendi şimdinizde düşünme, hissetme ve eyleme biçimimizle ilişkimize gönderiminde, kendimize karşı takındığımız bir tutum, teşhis işlevi gören bir erdem, felsefi bir ethostur.¹¹

Foucault'nun öznellik ve hakikat arasındaki ilişkileri Antik Yunan'ın ethos fikri çerçevesinde çözümlemesini kavrayabilmek için öncelikle biyoiktidar analizine ve bu analize bağlı olarak Foucault'nun özne ve hakikat arasındaki ilişkiyi özgürlük pratiği sorunsalına nasıl taşıdığına değinmekte fayda vardır.

Hükümlerlikten Biyopolitikaya: Öznellik ve Hakikat Yararı

Foucault'ya göre doğa durumundaki insanların egemenliklerini bir kişiye devretmeleri bağlamında kökleri Hobbes ve sözleşmecî kuramlara uzanan

⁶ Foucault, *Eleştiri Nedir? Kendilik Kültürü*, Fransızcadan Çeviren: Murat Erşen, 1.Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2020.

⁷ Foucault, *Seçme Yazılar 2: Özne ve İktidar*, 162-193.

⁸ Immanuel Kant, *Kant, Seçilmiş Yazılar* içinde "*Aydınlanma Nedir Sorusuna Yanıt (1784)*", Çeviri, Önsöz ve Açıklamalar: Nejat Bozkurt, 1.Baskı, Bursa: Sentez Yayıncılık, 2020, 311-323.

⁹ Foucault, *Eleştiri Nedir? Kendilik Kültürü*, 41.

¹⁰ A.g.e., 41.

¹¹ Foucault, *Seçme Yazılar 2: Özne ve İktidar*, 181.

hükümlerlik, Orta Çağ'dan itibaren hukuk kuramının çevresinde örgütlendiği krallık iktidarı merkezinde gelişmiştir. Hükümlerlik yasa ile özdeşleştirilmiş iradesi olarak bu iktidar yasaklama ve yaptırım mekanizmaları yoluyla hareket ettiğinden negatif bir iktidardır.¹² Foucault modern öncesi süreç için açıklayıcı olan bu temsili ve merkezi iktidar anlayışı karşısında yaşamın siyasi alanda belirlediği pozitif bir iktidar analizi sunar. Buna göre kapitalizmin üretim sürecinde bedeni denetleme ihtiyacı ve nüfusun ekonomik süreçlere uygun kılınması gereksinimine bağlı olarak insan yaşamının bilgi ve iktidarın denetimine girdiği; güçlendirme, denetleme, gözetleme ve çoğaltma yoluyla düzenlendiği bu iktidar biçimi biyoiktidardır. Hükümlerlik hukuksal öznelerinden ziyade, burjuva toplumunun büyük bir buluşu olarak en az masraf ve en çok verimliliğe dayalı bir iktidar hesabıyla biyoiktidar, yaşayan canlı varlıkları hedef alan ve yaşatma sorumluluğuyla yaklaştığı türü, sağlıklı-hasta, akıllı-deli, suçlu-uysal, sapkın-normal ayrımlarında yeni öznellik biçemleriyle okuyan bir iktidar biçimi olarak davranışların yönlendirilmesine dayanmaktadır.¹³ Devlet kurumlarıyla sınırlı, şiddet ya da sözleşmeye dayalı olarak değil; aile, pedagoji, hukuk ve tıp gibi alanlara yayılımla bireyler arasındaki ve bireylerin kendileri ile ilişkisini de kapsayan strateji ve teknoloji üzerinden okunabilecek bu yeni iktidar analizinin parolası da yönetimdir. Bu bağlamda Foucault için bireylerin başkalarının davranışlarını yönlendirdiği ve eylemler alanının çeşitliliğinde değişebilir bir ilişkiler ağı olarak iktidar, her an, her noktada, her bağintıda üreyen, her yerden geldiği için de her yerde olan, toplumsal arenadaki karşı karşıya gelmelerdeki stratejik durumlarıdır.¹⁴ İktidarın her yerden çıkagelmesi ve özgür öznelerin iktidar ilişkileri için bir ön koşul olması analizi Foucault'ya dair eleştirilerin kaynağı olmuştur. En basit ve yaygın soru:

“İktidar her yerdeyse özgürlük yok mudur?” sorusudur.

Özgürlükten söz edemeyeceğimiz ve Foucault'nun biyoiktidar analizi üzerinden baktığımızda bir ilişki olmayan tahakküm durumunun aksine, tersine dönebilirliğe bağlı olarak iktidarın olduğu her yerde direnme de vardır ve tam da bu yüzden direniş iktidar ilişkilerine dışsal bir konumda değildir.¹⁵ Foucault'ya göre özgürlük, bir başlangıç ya da ulaşılacak bir doruk noktası olarak evrensel bir sabit değil, güç ilişkilerine bağlı olarak tarihsel bir olasılıktır ve iktidar ilişkilerinin devamlılığını sağlayan da istencin boyun eğmeyişi bağlamında özgürlüğün ısrarıdır.

¹² Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, Fransızca'dan Çeviren: Hülya Uğur Tanrıöver, 5. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013, 66.

¹³ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, 6.Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2015, 50.

¹⁴ Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, 69.

¹⁵ A.g.e., 71.

İktidar ilişkileri, bir direnme noktaları çokluğu uyarınca var olabilirler; bu noktalar, iktidar ilişkilerinde rakip, hedef, destek yada bir kavga için atılım rolü oynarlar. Bu direnme noktaları, iktidar şebekesinin her yanında mevcuttur.¹⁶

Böylece Foucault, bireyleri kurulmuş deneyimlerin öznesi haline getiren ve davranışlar üzerinde bir eylem biçimi olarak iktidar ilişkilerinden yola çıkarak öznenin kurulan bu deneyimlere kendi deneyimi olarak bağlanmasıyla etik¹⁷ olanın sorunsallaştırılmasını gündeme getirir. Bir ethos olarak özgürlük pratiğini ele alışıyla Foucault düşüncesinde yönetimsellik, kişinin kendi ile ilişkisindeki dönüşümlere dayanan bir tarihin analizidir. Foucault'nun ifadesiyle bu çalışma alanındaki temel sorun şudur:

Toplumumuzda bir yerlerde, bir özne olarak bize dair, doğru sayılan, hakikat şeklinde dayatılan ve dolaşıma giren bir dizi söylem mevcutken, kendilik deneyimimiz nasıl oluşur? Veya ne şekilde dönüşür? Özneye dair, dile getirilmesi, bulunup çıkarılması gereken veya halihazırda söze dökülmüş, dayatılmış bir hakikat olduğu kabulü, özne üzerinde nasıl bir iz bırakır?¹⁸

Foucault bu soruyu sorduğu 1980-1981 yılları Collège de France Dersleri'nde öznellik ve hakikate ilişkin düşünceleri üzerinden bu izi "hakikat yararı-hakikat açıklığı" olarak betimler.¹⁹ Bütün analizlerinin insan varlığındaki evrensel zorunluluklar düşüncesine karşı olduğunu belirten Foucault²⁰ düşüncesinde kişinin kendisi ile ilişkisi, kendi tarihsel-toplumsal hakikat örüntüsünden geçmekte, öznellik de bu ilişki dahilinde kurulmaktadır; ancak aynı zamanda hakikatin bıraktığı bu iz, hakikat ile ilişkimizin olumsuzluğunu fark ettiğimiz bir olanağa, bir açıklığa da işaret etmektedir. Foucault iktidar ilişkilerinin tersine çevrilebilirliği ve soykütüğün sınır tutumu düşüncelerine paralel bir biçimde kendiliğin inşası sürecine işaret etmektedir. Kendi

¹⁶ A.g.e., 74.

¹⁷ Bu çalışmanın ortaya koymaya çalışacağı gibi Foucault "etik" terimini, kişinin kendilik kaygısı çerçevesinde kendini oluşturması ve evrensel bir yasanın ötesinde bireysel bir seçim olarak kullanır ve bu bağlamda elbet de evrensel ahlak teorilerinden ayrı bir etik öznenin eylemlerini ele almaktadır. Foucault'ya göre etik özneyi zorunlu ve evrensel bir yasaya uyumlu davranışta bulunan ahlaksal öznenin ayıran en temel fark, kendi kendisi ile tikel bir kendilik ilişkisi kurmasıdır. Foucault ahlakın; aile, eğitim kurumları ya da kilise gibi aygıtlarla dayatılan değer ve eylem kuralları olarak karmaşık öğelerden oluştuğunu belirtir ve bir ayrıma gider: Buna göre bahsi geçen buyurucu kuralları "ahlaki yasa" olarak adlandırırken, "etik" ise kişilerin kimi pratikler yoluyla kendi kendileri ile kurduğu ilişki, kendilerini bu pratiklerce dönüştürdüğü bir edimdir. Bkz. A.g.e., 132-136.

¹⁸ Foucault, *Hermenötik'in Kökeni*, Fransızcadan Çeviren: Şule Çıltaş Solmaz, Birinci Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017, 15.

¹⁹ Foucault, *Öznellik ve Hakikat*, Collège de France Dersleri 1980-1981, Çeviren: Sibel Yardımcı, Birinci Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017, 15.

²⁰ Foucault, *Seçme Yazılar 2: Özne ve İktidar*, 100.

zamanındaki özgürlük hareketlerinin "kendiliğin, arzusun, bilinçaltının vb. ne olduğunun sözde bilimsel bilgisi üzerinde temellenen bir ahlaktan başkasını" bulamadıklarını ve bu bağlamda ahlaki bir ilkenin yoksunluğu sıkıntısına dikkat çeken Foucault'ya göre²¹, bir davranış biçimi olarak kendimizle ilişkimize dair olan özgürlüğün pratik edilmesi sorunu yine yönetimle, kendinin kendi tarafından yönetilmesiyle ilintilidir.

Böylece Foucault düşüncesinde 1980 sonrasındaki yeni çalışma alanı olarak etik, yönetsellik temelinde kişinin hakikat ve kendisi ile ilişkisini temel alır. *Cinselliğin Tarihi*'nin ilk cildi olan *Bilme İktidarı*'nda biyoiktidar analizini bu kez cinsellik deneyimi üzerinden analiz eden Foucault, pozitif iktidar ilişkileri analizinde olduğu gibi cinselliğin de yalnızca yasaklama-sansür ve bastırma rivayeti üzerinden okunamayacağına işaret eder. Bu bağlamda Foucault, on sekizinci yüzyılın sonundan itibaren salt ahlakla sınırlı kalmayıp, ussallıkla ilişkisinde de söylemler, bilgi ve çözümlemelerle kuşatılan cinselliğin bilimsel araştırmanın ve sosyal kontrolün odağına yerleştiğini, söylemsel olmayan pratiklere eklenişinde, yani aile, eğitim, tıp, pedagoji ve ruhun yönlendirmesine dek uzanan dağılımında cinsel bilim olarak (*scientia sexualis*) olarak kurulduğunu ve böylece sansür ya da suskunluk değil aksine söyleme kışkırtma coşkusu üzerinden işlerlik gösterdiğini belirtir.²²

Cinsel bilimin temel aracı olarak itiraf pratiğini Foucault'nun erken Hristiyanlığın kendilik tekniklerini analizi ile birlikte okumak, Foucault'nun öznellik ve hakikat ilişkisine dayanan felsefi ethos ile neyi anlatmaya çalıştığını kavramaya olanak sağlayacaktır.

İtiraf Pratiği ve Kendiliğin Feda Edilmesi Olarak Gnoseolojik Kendilik

Foucault için cinsellik deneyimi, delilik, hastalık, suç eğilimlik ya da ölüm gibi diğer deneyimlerden doğru söylemin kurumsallaşması biçimi bağlamında ayrılmaktadır. Söz konusu deneyimlerde özneye ilişkin doğru söylem başkası tarafından (dışarıdan) dile getiriliyorken cinsellik deneyiminde doğru söylem, öznenin kendisinin kendi hakkında oluşturması gereken bir söylem olarak belirir.²³ Bu bağlamda cinselliğe dair hakikati söylemek için düzenlenen cinsel bilimin (*scientia sexualis*) temel yöntemi itiraf pratiğidir²⁴ ve itiraf, orta

²¹ Foucault, *Seçme Yazılar 2: Özne ve İktidar*, 196.

²² Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, 24-25.

²³ Foucault, *Öznellik ve Hakikat, Collège de France Dersleri 1980-1981*, 17, 18.

²⁴ İtiraf pratiğini neden diğer deneyimler ya da kurumlar üzerinden değil de cinsellik üzerinden değerlendirdiğini de iki önemli noktaya işaret ederek açıklar. Birincisi, kişinin cinsel arzularını analiz etmesi diğer günahlarını analiz etmesinden hep daha önemli olmuştur ve ikincisi cinsel davranışın diğer davranışlara nazaran daha sert kurallara tabi olması ve bu nedenle de bir yandan sözel yasaklamalara ancak aynı zamanda kişinin kendi kendisinin ne olduğunu keşfetmesine ilişkin bir itirafa yani gerçeği söylemek

çağdan itibaren Batı'da hakikat üretiminin ana ritüellerinden biri haline gelmiştir. Foucault'ya göre bireylerin düşünce, arzu ve hayallerini, kişisel zevklerini, aşırılık ve gizli fantezilerini günah çıkartan papaza eksiksiz olarak anlattığı itiraf pratiği, beden ve ruhun her bir yanına sızan biyopolitik örüntüyle, aile, tıp, eğitim vb. ilişkilere dek tüm yaşam alanına yayılmıştır.

Hristiyanlığın itiraf pratiğine dayalı olarak insanların özneleştirilmesi süreci, insanların ruhunda bir hakikat olduğu ve bu hakikatin kişinin söylemleri ve ifşası ile işlerlik gösterdiği düşüncesine dayanmaktadır.²⁵ Foucault'ya göre Batı toplumunda kendiliğin gizil bir hakikat gibi keşfedilip yorumlanması gereken bir metin olarak ele alınması sürecinde erken Hristiyanlık dönemindeki günah çıkarma ibadetleri ve manastır kurumlarındaki vicdan yönetimi uygulamaları dikkat çekicidir.

Erken Hristiyanlıkta günah çıkarma ayinleri, belli bir eylem biçimi değil, günah işlemiş bir Hristiyan'ın kiliseden atılmasına engel olmak için o kişiye yasalaşmış pek çok yükümlülüğün dayatıldığı bir statü problemidir.²⁶ Foucault'ya göre burada kişi, kolektif seremonilerden ve ibadetten çıkarılsa da Hristiyan olmayı bırakmaz. Böylece yaşamının geniş bir süresine yayılan yükümlülükler ve yasaklara boyun eğerek cemaat yaşamını ve statüsünü yeniden elde edebilecektir. Ancak cemaatle uzlaşma sağlandıktan sonra bile pek çok yasaklamaya maruz kalmak bağlamında bu günah çıkarma, günahla ilişkili bir eylem olmaktan ziyade varoluşsal bir statü olarak belirir.

Günah işleyen bağışlanmak istediğinde piskoposa gitmeli ve bunu istemelidir. Hristiyanlığın ilk zamanlarında bağışlanma bir eylem ya da ayin değildi, son derece ciddi günahlar işleyen birisine zorla tahsis edilen bir statüydü.²⁷

Foucault, kişinin bu günah çıkarma sürecinin sonunda cemaat ile uzlaşma amacı geldiğinde, cemaate yeniden kabulü için yaptığı her şeyi ve aynı zamanda sayesinde cezalandırıldığı eylemleri de sergilediği bu kendilik pratiğini "*Exomologesis*"²⁸ olarak değerlendirir. İnançlarının hakikatini toplumsal arenada herkes tarafından bilinir kılmaya dayanan bu süreç, günahın hakikatini

---

yükümlülüğüne ilişkin olmasıdır. Bkz. Foucault, *Kendini Bilmek Bir Michel Foucault Semineri*, Hazırlayanlar: Luther H. Martin, Huck Gutman, Patrick H. Hutton, İngilizceden Çeviren: James Cem Yapıcıoğlu, 1. Baskı, İstanbul: Profil Kitap, 2019, 27.

²⁵ William James Bernauer, *Foucault'nun Özgürlük Serüveni: Bir Düşüne Etiğine Doğru*, İngilizceden Çeviren: İsmail Türkmen, 1. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005, 286.

²⁶ Foucault, *Öznellik ve Hakikat*, 19., 66.

²⁷ Foucault, *Kendini Bilmek Bir Michel Foucault Semineri*, 24., 57.

²⁸ Latinlerin de bir çeviriye başvurmaksızın aynı Yunanca terimi kullandıklarını belirten Foucault *Exomologesis* kelimesinin "gerçeğin fark edilmesi" şeklinde ifade edilebileceğini belirtir. Bkz. Foucault, *Kendini Bilmek Bir Michel Foucault Semineri*, 27., 56.

anlatmaktan ziyade günahkârın varlığını göstermeye dayanmaktadır.²⁹ Kendilik hakikatinin günahkâr olarak bu türden belirişi, “sefil bir görünüşe bürünüp, çile gömleği giyerek, başını ve bedenini külle kaplayarak, yalvararak ve ağlayarak, düzenli olarak oruç tutarak...”³⁰ sahneye konulup dramatikleştirilerek, bir kendilik çilesi olarak gerçekleşir. Bu pratik, toplumsal arena ile yeniden bütünleşebilmek için bireyin günahlarından fiziksel ve dramatik bir biçimde arınıştır ve kişi inananların cemaatine geri dönebilmek için, onu günaha iten bu dünyadan ve tensel arzularından vazgeçebilme iradesini gösterebilmelidir. Bu bağlamda Foucault'ya göre inancından ödün vermektense ölmeyi yeğleyen bir şehitlik anlayışına dayalı *Exomologesis*'te söz konusu olan, kişinin kendinden kopuşu, kendini yok edişidir. Bağışlanmayı istemek yeni bir öznelik oluşturmaktan ziyade günahkârın ölümü kabullenebildiği, yaşamdan ve kendinden bir kopuş halidir.³¹

Foucault, *Exomologesis*'ten sonra erken Hıristiyanlıkta ikinci bir kurumsal alan olarak manastır yaşamındaki vicdan irdelemesi ve itiraf biçimi olarak “*Exagoreusis*” tekniğini ele alır. Bu pratikte, manastır cemaatlerinde yaşamın bütün yanına yayılan ve örneğin keşiş yaşanıp da bir efendi haline geldiğinde dahi efendiye karşı sürdürülmesi gereken daimî bir itaat ilişkisi söz konusudur.

Keşişin hayatında üstadına tam bir itaatkarlık göstermesine dayanan bu temel ve kalıcı ilişkiden herhangi bir kaçış imkanı yoktur... Keşiş her hangi bir şey yapmak için, ölmek için bile üstünün iznini almalıdır. İzinsiz yaptığı her şey hırsızlıktır. Keşişin otonom olabileceği tek bir an yoktur.³²

Burada bir başka önemli nokta da mutluluğun tanrı tefekkürüne dayanıyor olmasıdır. Keşiş düşüncelerini ve kalbini Tanrı huzurunda saf tuttuğundan emin olmalı ve sürekli Tanrı'yı düşünmelidir. Bu bağlamda keşişteki vicdan muhasebesi, kendisini Tanrı'ya adamaktan alıkoyan ruhsal edimleri ve arzuları incelemesine dayanır. Bu kalıcı itaat ve tefekküre dayalı *Exagoreusis* tekniğinde yönetilen kişi sonsuz bir itaat halindedir. Böylece Foucault'ya göre bu pratikte düşüncenin tanrıdan mı yoksa şeytandan mı geldiğini okuyarak bir ayıklama yapılır.³³ Bu ayıklama, ruhta olup bitenlerin sözcüklerle sürekli dışsallaştırılmasının sonucudur. Böylece keşiş, tefekkürü bozan düşünceleri³⁴ ve

²⁹ A.g.e., 59.

³⁰ Cremonesi, Davidson, Irrera, Tazzioli, Lorenzini, *Hermenötiğin Kökeni* içinde *Giriş*, 25.

³¹ Foucault, *Kendini Bilmek Bir Michel Foucault Semineri*, 59.

³² A.g.e., 61.

³³ Foucault, *Ders Özetleri (1970-1982)*, Çeviren: Selahattin Hilav, 2.Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1993, 122.

³⁴ Bu düşünceler, algılanamaz olan ruhun daimî hareketliliğine ilişkindir. Fikir ile gerçeklik arasında, bir fikrin doğru ya da yanlış olması bağlamında bir hakikat ilişkisi ile meşgul

Tanrı'dan uzaklaştıran çeşitli telkinleri ele almak ve düşüncelerin analitik bir biçimde sürekli olarak söze dökmek zorundadır. Foucault'ya göre bu *Exagoreusis* pratiğiyle kendini sürekli söylem içine sokan özne, kalıcı ve sürekli olarak bir kendi kendini yorumlama göreviyle oluşturulur.³⁵

Hıristiyanlığın ilk zamanlarında öznenin kendisi hakkındaki hakikati söyleme yükümlülüğüne dayanan ve kişinin içsel dünyasının en derinlerine inerek kendini bilme edimini gözeten birbirinden farklı bu iki biçim Foucault'ya göre, kişinin kendi üzerinde bir denetim kurmaktan, kendini yönetmekten ziyade, nefsin köreltilmesi ve kendinden uzaklaşmaya dayanan, yani irade öznesi olmaktan vazgeçerek kendiliğin kurban edildiği aynı amaç ve etkilere sahiptir.³⁶ Bu bağlamda Paras'a göre öznenin yorumbilgisi (kendiliğin hermenötiği), kişinin kendi varlığını dönüştürüp kurması bir yana kişinin kendiliğini reddetmesini gerekli kılmaktadır.³⁷

İlkel Hıristiyanlık döneminin bu iki uygulamasında da öznenin kendisi hakkındaki hakikati ifşa etmesi, kendinden feragat yükümlülüğünden ayrılmış olamaz. Kendimiz hakkındaki hakikati keşfetmek için kendimizi feda etmeli ve kendimizi kurban etmek için kendimiz hakkındaki hakikati keşfetmeliyiz.³⁸

Foucault erken Hıristiyanlıkta aynı amaca, yani kendiliğin feda edilmesine dönük bu iki teknoloji arasında bir salınım olduğundan söz eder ve bu salınımına bağlı olarak Hıristiyanlığın karmaşık bir biçimde gelişim gösteren ve öznenin yorumbilgisine dayalı bu kendilik teknolojisini *Gnoseolojik Kendilik*³⁹ olarak adlandırır.

Foucault, bedenın günah kavramı çerçevesinde ele alındığı, kendilikle ilişkide daimî bir otoriteye bağlılıkla kendini feda etmeye dayanan, hakikat ile ilişkide ise kişinin kendisinin iradesinin söz konusu olmadığı *Gnoseolojik* kendilik karşısında Antik kültürün, kendi yaşamını etkinlikle yönetmeye ve

---

olunmaz. Zihin ile dış dünya arasındaki ilişki değil, düşüncelerin özüdür söz konusu olan. Bkz. Foucault, *Öznellik ve Hakikat*, 19. 74-79.

³⁵ Foucault, 307. *On the Government of the Living, Lectures at the Collège de France (1979-1980)*, Translated by Graham Burchell, Edited by Michel Senellart, General Editors: François Ewald and Alessandro Fontana, 1. Baskı, Published by: Palgrave Macmillan, 2014, 307.

³⁶ A.g.e., 309.

³⁷ Eric Paras, *Foucault: Öznenin Yitiminden Yeniden Doğuşuna*, Türkçesi: Yunus Çetin, 1. Baskı, İstanbul: Kolektif Kitap Yayıncılık, 2016, 186.

³⁸ Foucault, *Hermenötiğin Kökeni*, 82.

³⁹ Foucault "*gnosis*" hareketini doğa-üstü bilginin elde edilmesiyle ruhun özgürleşeceği fikrine bağlı olarak, hakikate erişmede bilme edimine aşırı değer atfeden bir hareket olarak değerlendirir. (Bkz. Foucault, *Öznenin Yorumbilgisi, Collège de France Dersleri 1981-1982*, Çeviren: Ferda Keskin, 1. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015, 20).

biçimlendirmeye dayanan kendilik pratiğini "*Gnomik Kendilik*"⁴⁰ olarak okur. Kendiliğin iradi bir biçimde yönetimini aynı zamanda kendiliğin estetik olarak stilize edilmesi fikriyle bağdaştırır ve şu soruyu sorar:

Bana çarpıcı gelen nokta, toplumumuzda sanatın, bireylerle ya da yaşamla değil; sadece nesnelere ilintili bir şey haline gelmiş olmasıdır. Ayrıca, sanatın özelleşmiş olması ya da artistlerden oluşan uzmanlar tarafından yapılması. Peki ama, herkesin yaşamı bir sanat eserine dönüştürülemez mi? Niçin bir tablo ya da ev sanat eseridir de, kendi yaşamımız değil?⁴¹

Foucault'nun Antik Yunan'daki kendilik etiği analizini ve *Gnomik* kendilik ile neyi kastettiğini bu soru çerçevesinde düşünmemiz mümkündür. Foucault'nun Antik kültürde keşfettiği, ahlaki söylem ile yaşama pratikleri arasındaki örtüşme olarak *ethos*'tur.⁴²

Ethos, olma ve davranma biçimi demektir. *Ethos*, öznenin olma kipi ve başkalarının çıplak gözle görebileceği bir yapma biçimidir. Bir insanın *ethos*'u, giyiminden, tavırlarından, yolda yürüyüşünden, olaylara tepki gösterişindeki istikrardan, vb. çıkarılabilir. Yunanlara göre, özgürlüğün somut ifadesi budur; özgürlüklerini böyle sorunsallaştırıyorlardı. İyi bir *ethos*'a sahip olan, örnek olarak kabul edilip gösterilebilecek insan, özgürlüğü belirli bir tarzda hayata geçiren biridir.⁴³

Foucault'ya göre bu *ethos* anlayışına eşlik eden bir dizi söylem, kurallar ya da kodlar değil, nesnesi yaşam olan, kurala bağlanmış prosedürleri ile üzerine düşünülmüş ve bu nesneyi (yaşamı) dönüşümden geçirmek üzere bir dolu pratikle donatılmış eylemlerdir.⁴⁴ Yaşam için teknikler (*ekhnai peri ton bion*) olarak bu tutum, yasak-hoşgörü çerçevesinde bir davranış kodlaması değil, belirli bir eyleme halidir. Foucault bu tutumu Yunanlara has öznellik olarak

⁴⁰ Foucault'ya göre Gnôme, öznenin iradesi ile bilginin-hakikatin örtüşmesi anlamına gelmektedir (A.g.e., 51). Pagan kültüründen Antik Yunan ruhani pratiklerine uzanan bu kendilik biçimini *Gnomik Kendilik* olarak ele alır.

⁴¹ Foucault, *Seçme Yazılar 2: Özne ve İktidar*, 203.

⁴² Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, 139-141.

⁴³ Foucault, *Seçme Yazılar 2: Özne ve İktidar*, 228.

⁴⁴ A.g.e., 218.

*Bios*⁴⁵ üzerinden açıklar.⁴⁶ İyi bir davranış kuralına uyumdan ziyade bir varolma tarzına ilişkin olan bu sanata özgü pratiklerde amaç, özneler-üstü ve evrensel birtakım normlara göre davranarak otoriteye uygunluk değil, kendi ile ilişkiye dayanan ve içsel özgürlüğün olanağını sağlayan bir takım davranış kurallarını yaratabilmektir. Böylece Foucault'ya göre bir teknik olarak yaşama sanatı (tekhê tou biou), bu teknik aracılığıyla bireyin kendi başına alıştırmalarla, kendisi üzerinde eylemde bulunarak, belirli bir ontolojik statü -"varoluşun başkalaşımı"⁴⁷ edinmeyi denediği ve bu anlamda kendisi üzerindeki eylemi kadar, başkasıyla ve hakikatle ilişkiyi de içeren bir teknik olarak "biyopoetike"dir.⁴⁸ Bu bağlamda yaşama sanatlarının merkezindeki asıl sorun, nasıl ahlaklı olunacağı, yasaya nasıl uyulacağı değil; nasıl davranılacağına ve kendilikle ilişkiye dayanmaktadır.⁴⁹ Bu ilişki bağlamında Foucault'nun Antikçağ etiğine ilgisinin bir başka boyutu da, varoluşa ilişkin böyle bir kaygı bağlamında kendi ile ilgilenmek olarak *Epimeleia Heautou* (kendilik bakımı) ilkesidir.

Kendilik kaygısıyla insanın basitçe kendisiyle ilgilenmesi kastedilemediği gibi, bundan insanın kendisine yönelik olmayan tüm ilgi ve dikkatinin dışlanması da anlaşılabilir. *Epimeleia heautou*, Yunancada, herhangi bir şey üzerinde çalışma uygulama, didinme anlamına gelen çok vurgulu bir sözcüktür.⁵⁰

Foucault'nun Antik Yunan'ın kendilik bakımı (*Epimeleia Heautou*) çerçevesinde varoluş adına duyulan kaygıya dayanan bu ilgisi, *Gnomik* kendilik olarak hazırların düzenlenmesi ve kendiliğin yönetimine bağlı bir eylemsellik çerçevesinde açığa çıkar.

⁴⁵ Foucault Yunanlarda yaşama eylemine ilişkin ayrı bir fiil olduğundan söz eder. Bunlardan birisi yaşamak özelliğine sahip canlı olma niteliğini taşımak anlamına gelen *Zên* fiilidir. Öte yandan yaşamı sürdürmek anlamına gelen *Bioûn* fiilinde türeyen *Bios*, nasıl bir yaşam sürdürüldüğüne, yaşamın nasıl yönlendirildiğine, mutlu ya da mutsuz olarak nitelenebilir olmasına ilişkin bir fiildir. Bkz., Foucault, *Hermenötîğin Kökeni*, 33. Foucault'ya göre Yunanların *Bios* ile neyi kastettiklerini tam olarak anlayamamızın iki temel nedeni vardır ki bu nedenler *Gnoseolojik* kendilik ile *Gnomik* kendilik arasındaki ayrıma da işaret eder niteliktedir:

Bir yandan Hristiyanlıkla birlikte bu dünya ve öte dünya ayrımıyla, Yunan *Bios*'una özgü içkin anlam kaybedilmiştir. Öte yandansa bizim için yaşam toplumsal ayrışmalar, meslek ve statü farkları üzerine tanımlanmış olsa da Yunan *Bios*'u ne bu türden bir nitelemeye ne de bu dünya ve öte dünya arası ilişki ya da karşıtlığa dayanmaktadır. Bkz., Foucault, *Öznellik ve Hakikat*, 219.

⁴⁶ A.g.e., 221.

⁴⁷ Hadot, *Ruhani Alıştırmalar ve Antik Felsefe*, 66.

⁴⁸ Foucault, *Öznellik ve Hakikat*, 34.

⁴⁹ Foucault'nun Antikçağ ilgisi burada daha da belirginleşmiş olur. Foucault kendi zamanı için yeni bir ahlaki kodlamanın ötesinde bir varoluş estetiği arayışı üzerine düşünmek gerektiğinin altını çizmektedir. Bkz., Foucault, *Seçme Yazılar 2: Özne ve İktidar*, 265.

⁵⁰ Foucault, *Seçme Yazılar 2: Özne ve İktidar*, 210.

Etkin Özne: Hazların Düzenlenmesi ve Kendilik Yönetimi

Antik Yunan'da kendilik kaygısının en temel noktası, "yurttaş" olmaya yani siyasi arenada söz sahibi olabilmeye dayanır ki özgürlüğün koşulu da budur. Yine Foucault'nun da belirttiği gibi kişinin kendisi üzerine düşünmesi de siyasi faaliyet ile ilişkilidir.⁵¹ Buna göre, kendi zevklerinin ve arzularının efendisi olamayan, tersine onların kölesi haline gelen bir adam, siyasi bir makamın gücünü kötüye kullanma ve bir tiran olma olasılığını taşımaktadır. Böylece kendine hakimiyet olarak Antik Yunan etiği, siyasi özgürlüğün korunması için pratik bir kaygıya dayanmaktadır.

Foucault'ya göre bu kaygı bağlamında haz pratiklerinin düzenlenmesine ilişkin, Antik Yunan düşüncesinde ahlaksal davranışın ana malzemesi, etik tözü *Aphrodisia*'dır. Bu töz, arzuları, eylemleri ve hazları birbirine bağlayan dinamik bir süreçtir. Bu bağlamda Yunanlar için ahlaksal düşüncenin içeriğini oluşturan ne tek başına arzu ne tek başına haz ya da eylemdir, bu hazlar tarafından nasıl ve ne ölçüde etkilendiğimizdir. Böylece, *Aphrodisia*'lara dayanan ahlaksal tutum yasal bir sistem oluşturmaktan çok, kullanma koşulları ve yöntemleri oluşturmaya dönüktür. Bu beceriyi (*tekhne*) Foucault, gündelik dilde cinsel etkinliği betimlemede kullanılan, ancak aynı zamanda cinsel etkinliği sürdürmede kişinin kendi kendine dayattığı düzeni ve koşullara uygunluğu içeren⁵², doğanın gerekli kıldığı bağlamda hazların kullanımına gönderimiyle, cinsel edimlerin pratiği "*Chresis Aphrodision*"⁵³ olarak ele alır. Foucault'ya göre Yunan etiğinde, doğanın gerekli kıldığı şeyi karşılamaya dönük bu *Aphrodisia*'lar karşısındaki pratik amaç, hazzı yok etmek değil, tersine arzuyu uyandıran gereksinim aracılığıyla onu ölçülü bir biçimde canlı tutmaktır.

Foucault, varoluşa dair *Gnomik* bir kendilik etiği, bir varoluş estetiği olarak okuduğu Antik kültürde kişinin kendisi, başkaları ve hakikat ile ilişkisinde kurduğu öznel deneyimini *Ruhanilik*⁵⁴ tanımı ile genişletir. Bu analiziyle Foucault, öznenin hakikate erişmesine izin veren, bunun koşullarını ve sınırlarını belirlemeye çalışan düşünce biçimine felsefe diyorsak, öznenin hakikate erişmek için dönüşümünü sağlayacak olan arayış, pratik ve deneyimlere de *Ruhanilik*⁵⁵

⁵¹ Foucault, *Kendini Bilmek*, 38.

⁵² Foucault, *Ders Özetleri (1970-1982)*, 129.

⁵³ Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, 154.

⁵⁴ Foucault'nun Antikçağ analizlerinde ve ruhani pratikleri çözümlemesinde sıklıkla referansta bulunduğu Pierre Hadot, Antiklerin ruhani bir alıştırma olarak tasarladıkları şeyin felsefe olduğunu belirtir. Bkz. Pierre Hadot, *Ruhani Alıştırmalar ve Antik Felsefe*, Çeviren: Kübra Gürkan, 1. Baskı, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012, 65. Foucault da düşüncenin kendi üzerine geliştirdiği eleştirel bir çalışma olarak felsefenin düşünce yoluyla bir kendilik pratiği olduğuna değinmektedir. Bkz., Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, 121.

⁵⁵ Paras Foucault'nun yaşama sanatları ve Antikçağ kültürüne yöneliminde Berkeley'de geçirdiği yılların etkisinden söz ederken ve bu etkinin kuramsal boyutundaki isimleri de ayrıntısıyla incelerken aynı zamanda Collège de France'tan meslektaşısı olan Pierre

diyeceğimizi ve Antik Kültürde, hakikate nasıl erişileceğine ilişkin farklı kiplerdeki felsefi sorgulamaların her daim ruhani pratiklerle iç içe olduğunu⁵⁶ dile getirir.⁵⁷ Bu bağlamda Foucault'ya göre ruhanilik; hakikatin özneye hiçbir zaman doğal bir hak olarak verilmediğini, yani olduğu haliyle öznenin hakikate erişim hakkının olmadığını varsayar. Böylece hakikat, basit bir bilgi edinimi değildir ve hakikate erişebilmek için öznenin kendisini dönüştürüp kendi üzerinde pratikte bulunabildiği bir eylemselliğe bağlıdır.

Hakikat özneye öznenin kendi varlığını söz konusu eden bir bedel karşılığında verilir. Çünkü olduğu haliyle özne hakikate kadir değildir. Bunun, ruhaniliğin tanımlanabileceği en basit ama en temel formül olduğunu düşünüyorum.⁵⁸

Foucault, öznenin hakikate erişebilmek adına, kendi üzerinde uzun bir süre çalışarak, sorumluluğunu kendisinin aldığı Sokrates kaynaklı⁵⁹ geleneğin Klasik Yunan düşüncesine sirayet eden ve zaman içerisinde gerçekleşen bir dönüşüme işaret eden bu hareketi *askêsis* olarak değerlendirir. Foucault'ya göre kendilikle ilişkide, kendi üzerine bir çalışma olarak asetizm⁶⁰, eylemlere yönelik denemeler ve denetimler, gün içinde yaşanmış ve yapılmış olan şeylere dönük bir hatırlama ve muhasebe çerçevesinde kendiliğin bir incelenişi gibi pek çok pratiğe dayanmaktadır.⁶¹ Böylece Yunan düşüncesinde arzuların ve hazların yönetimine dönük *askêsis*'in açılımı, Hıristiyanlıktan farklı olarak, temeldeki bir günahsızlık haline dönme çabasını değil, tek tek bireylerin hazların hizmetinde

---

Hadot'nun Foucault düşüncelerine etkisine de değinir. Ruhanilik kavramı da, "bireylerin kendilerini keşfetmek yerine kendilerini kurdukları" kendilik pratikleri olarak Foucault düşüncesinde yerini almıştır. Bkz., Paras, *Foucault: Öznenin Yitiminden Yeniden Doğuşuna*, 38. 178-184.

⁵⁶ Foucault'ya göre buradaki tek istisna, felsefi yaklaşımında ruhanilik sorusunun en az önem taşıdığı Aristoteles'tir. Bkz., Foucault, *Seçme Yazılar 3: Büyük Kapatılma*, Çevirenler: Işık Ergüden, Ferda Keskin, 4. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015, 199.

⁵⁷ Foucault, *Öznenin Yorumbilgisi*, 20.

⁵⁸ A.g.e., 19.

⁵⁹ Foucault'nun burada Sokrates'i anması Pierre Hadot etkisiyle açıklanabilir. Zira ruhani alıştırmalar çok eski zamanlara dayansa da Batı kültüründeki doğuşu ve etkisi Sokrates ile olmuştur. Bkz., Hadot, *Ruhani Alıştırmalar ve Antik Felsefe*, 34-35.

⁶⁰ Pierre Hadot, Yunanca *askêsis* kelimesinin düşünce ve iradenin pratiği olarak Hıristiyan çileciliğinden (bedensel ve cinsel bir kısıtlama, yoksunluk hali) ayrıldığını (Kinikler ve Platonculuğun Hıristiyan çileciliğine benzer pratikler taşıdığını belirterek) söyler (A.g.e., 67). Foucault da *askêsis* kelimesini Hadot'nun dikkat çektiği anlamda kullanmaktadır.

⁶¹ Foucault'ya göre bu anlayış bağlamında ahlaksal olarak değerlendirilen her eylem, gönderimde bulunduğu yasayla bir bağıntı taşıyor olsa da, bu eylem aynı zamanda kişinin kendini tanıması, denetlemesi, sınırlaması ve geliştirmesi gibi belirli bir varoluş kipine doğru kendisiyle bir ilişkisi olarak yalnızca yasaya uygun eylemeye indirgenemez. Bkz. Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, 135.

köleşmemesi için kişinin kendi üzerinde uyguladığı güce dayalı bir özgürlük halidir.⁶²

Foucault için zamanda dinleme aracılığıyla bir öğrenime, ikili bir pratiğe (başkaları ile ilişkiye) dayanan⁶³ bir yaşama sanatı olarak Antik Yunan *Gnomik* kendiliğinde, *Gnoseolojik* kendilikten farklı olarak başkası ile kurulan bu ilişki; usta-çırak ilişkisi içerisinde (bu anlamda bir statü farkına dayanan), çırak ontolojik statüsünü⁶⁴ elde edinceye değin sürecek olan, bir yön verme ve eğitim olarak geçici bir iktidar ilişkisidir.⁶⁵

Böylece Foucault'ya göre, kişinin kendisi ile ilgili hakikati söyleme yükümlülüğü olarak itiraf pratiğinden ziyade, kişinin kendi varlığını yetkinleştirme kaygısına dayalı vicdan muhasebesi ve yönlendirmesi çerçevesindeki gelişimiyle Antik kendilik pratiklerinde yönetim, efendinin tam bir iktidarı ve idare edilen kişinin kendi hakkındaki en küçük sırlarına dek her şeyi ifşa etmesine dayanmaz. Kişinin varlığının dönüşümü ereğine dayalı olarak, dost, hoca ya da efendi ile kurulan ilişki, kesin bir itaate dayalı olmayan, geçici bir süre için yaşamın yönetimini bir başkasına devretmek ve bir dostun önerisini istemeye dayanır.⁶⁶ Kişinin varlığını dönüştürmesine dayanan bu Gnomik kendilik pratiği, özne ve hakikat ilişkisi bağlamında bilgi ve iradenin örtüşmesidir. Foucault bu örtüşmeyi, kendi ve başkası ile ilişki üzerinden Seneca ile örneklendirir. Öncelikle kendi ile ilişkideki ruhani alıştırmaya (vicdan muhasebesi) ilişkin Seneca'nın *De Ira* (Öfke Üzerine) eseri üzerinden alıntılacağı pasaj şudur:

Ruhumuzun övgü ya da kınama almış olması, gizli sorgulayıcı ve denetleyicimizin ahlakımız konusundaki değerlendirmesini yapmış olması durumunda ruhumuz ne kadar da huzurlu, sağlıklı ve kaygısızdır. Bu ayrıcalıktan faydalanır ve her gün devamlı kendime açıklarım. Lamba gözümün önünden çekildiğinde, huylarımı bilen eşim konuşmayı bıraktığında, tüm günü kendimi yeniden

⁶² A.g.e., 173.

⁶³ Foucault'ya göre bu kişi filozof da olabilir herhangi biri de; zira ötekinin statüsündeki bu değişkenlik, bu ikili pratiğin pedagojiye, ancak aynı zamanda ruh yönlendirmesi, politik danışmanlık ya da tıbbi pratikler alanı gibi geniş bir yelpazede gerçekleşiyor olmasından kaynaklıdır. Bkz., Foucault, *Hakikat Cesareti, Kendinin ve Başkalarının Yönetimi II, Collège de France Dersleri 1984*, Çeviren: Adem Beyaz, 1.Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018, 8.

⁶⁴ Paras da buradaki "ontolojik" durumu, yaşama sanatları ile kişinin kazandığı niteliklerin bir takım kabiliyet ya da erdemler değil, varlığa içkin olarak sükûnet, huzur ve mutluluk gibi vasıflar olarak Foucault'nun deyişiyle "deneyim kiplikleri" olduğunu belirtir. Bkz. Eric Paras, *Foucault: Öznenin Yitiminden Yeniden Doğuşuna*, 38., 172.

⁶⁵ Foucault, *Hermenötüğün Kökeni*, 32-33.

⁶⁶ Foucault, *Güvenlik, Toprak, Nüfus, Collège de France Dersleri 1977-1978*, 2.Baskı, Çeviren: Ferhat Taylan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016, 157.

değerlendirerek geçirir, söylemiş ve yapmış olduğum her şeyi tekrar ederim. Kendimden hiçbir şeyi gizlemem ve hiçbir şeyi es geçmem. Çünkü aşağıdakileri söyleme gücüm, yetim varsa kusurlarımdan neden korkayım ki? "Seni bu kez bağışlıyorum, bunu bir daha asla yapmayacağını kavradın mı? Tartışmada durmadan çok uzun süre konuştun, bundan sonra bilgisiz insanlarla tartışma."⁶⁷

Foucault, Seneca'nın bu kendine düşüncelerinde hukuksal bir dilden (yargılayan-yargılanan) ziyade, kendi kendini denetlediği, geçen günlerini incelediği, eylemlerini ölçüp biçtiği idari bir dil kullandığını belirtir. Foucault'ya göre Seneca, davranış kurallarını doğru bir biçimde uygulamış olmamaktan dolayı hatalarını sıralar ve uygulamak zorunda olduğu kuralları kendisine hatırlatır. Böylece bu anlatıda, öznenin kendisinde saklı olan bir hakikati keşfetmesi söz konusu olmadığı gibi, unutilan şey de öznenin doğası ya da gizil bir yanı değil, öğrendiği davranış kurallarıdır. Dolayısıyla Foucault'ya göre, Hıristiyan itirafında öznenin günahlarını keşfetmek için yasayı belleğinde tutma zorunluluğu karşısında Seneca örneğinde gördüğümüz hatırlama, "temel felsefi ilkeleri etkinleştirmek ve uygulamalarını yeniden düzenlemek amacıyla yöneliktir".⁶⁸ Foucault'ya göre Seneca'da kendi kendini günlük olarak incelemenin amacı, gün içinde yapılmış olanlarla belirli ilkelere bağlı olarak yapılması gerekenler arasındaki mesafeyi ölçmeye dayalıdır ve ikinci olarak da belirli ilkelere dayalı bu davranış kurallarına dair bilgiyi gelecekte doğru bir biçimde kullanabilmek adına, bilgi ve irade arasında tam bir entegrasyon sağlamaya dönüktür.

Foucault Seneca'nın kendine düşünceleri bağlamındaki vicdan muhasebesi örneğinden sonra, başkası ile (dost, hoca, danışman, efendi vb.) ilişkiye dair örneğini de yine Seneca'nın *De Tranquillitate Animi* (Ruh Dinginliği Üzerine)'sinde genç Serenus'un ruhsal zayıflığı ve zaaflarını itiraf edip, Seneca'dan öneri almak isteği üzerinden verir:

Serenus: Gene de kendimde şöyle bir durumla çok sık karşılaşıyorum (niçin bir doktora itiraf eder gibi, gerçeği itiraf etmeyeyim?), korktuğum ve nefret ettiğim şeylerden ne iyi niyetimle kurtuluyorum ne de onlara yeniden bağımlı hale geliyorum... Ne hastayım ne de sağlığım yerinde... başıma neler geldiğini sana anlatayım: Sen hastalığıma bir isim bulacaksınız.⁶⁹

⁶⁷ Seneca, *Öfke Üzerine*, Çeviri: Cemal Bilge Özşar, Birinci Baskı, İstanbul: Biblos Yayınları, 2020, 161-162.

⁶⁸ Foucault, *Hermenötüğün Kökeni*, 46.

⁶⁹ Seneca, *Hoşgörü Üzerine & Ruh Dinginliği Üzerine*, 1. Baskı, Çeviri: Bedia Demiriş, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015, 81-82.

Foucault şu noktaya dikkat çeker: Serenus'un Seneca'ya anlattıkları, gizli ve utanç verici düşünceler ya da arzuların bir itirafı değildir. Döneminin felsefi yaklaşımında, özgür bir yurttan olabilmek adına, politik yaşam ve zenginlikler alanına ilişkin ahlaki tutuma ilişkindir. Aynı şekilde Seneca'nın argümanlarla ve ikna edici örneklemelerle yapmaya çalıştığı şey de Serenus'un ruhunun derinliklerinde bilinmeyen bir hakikati keşfetmeye çalışmak değil, Serenus'un bildiklerini yaşamına geçirebilmesine yapılan bir katkı niteliğindedir.

Seneca: Bir yerde kendine karşı durmana, bir başka yerde öfkelenmene, bir diğerinde ısrarla üzerinde durmana, artık aştığımız o sertliklere böylece gerek yoktur, fakat şuraya buraya koşuşturan birçoklarının, kendi yolları etrafında amaçsız dolaşan bazılarının zıt yöndeki izlerinden hiç sapmayarak kendine güveninin olması için ve doğru yoldan gittiğine inanman için, en son aşamaya gerek vardır.⁷⁰

Foucault'ya göre Serenus Seneca'ya itirafında felsefi bir yaşam için gerekli olan ahlaki ilkeleri gayet iyi bildiğini göstermiştir ve bu bağlamda Serenus'un ihtiyaç duyduğu, kendi bilmesine eklenen, bu bilgiyi gerçek bir yaşam tarzına dönüştürecek güçtür. Böylece bu örnekte de Hıristiyan *Gnoseolojik* kendilik ile Antik Yunan *Gnomik* kendilik arasındaki derin farkı, öznenin hakikat ile olan ilişkisinde, yani Serenus'un itirafındaki gibi, bilgi öznesi ile irade öznesinin kopuk olmasında görürüz.

Foucault'ya göre Antikçağın değer yargısında belirleyici olan bu dünyada güzel ve mutlu bir yaşam sürdürebilmeye ilişkin kişisel ve estetik bir kaygıya dayanır. Bu kaygı da eylemler ya da saklı arzuların çok, gerçek gereksinimlerin karşılanmasına yönelik olarak saygın ve ileride hatırlanabilir bir yaşam kurmaya yönelik bir tutumdur. Buna karşın, Hıristiyan ahlakında cinsel davranışa ilişkin etik töz, *Aphrodisia*'larla değil, insan doğasındaki hataya düşüşün nedeni olan arzular alanı ve bu alanın yorumuyla tanımlanıp, kendine hakim olabilme bağlamında bir beceriye değil, yasanın kabulü ve kilise otoritesine boyun eğerek işler. Etik özne de Antik Yunan'da olduğu gibi eylemi gerçekleştiren olarak kişinin nefsine hakimiyeti bağlamında değil, kendinden ve bu dünyadan bir feragatle bekaret çerçevesindeki bir saflıkla değerlendirilir. Bu ayrım bağlamında Foucault, Hıristiyanlıkta haz ve arzuların yok edilmeksizin bir mücadele ve bir sınama oyununa tabi tutulmasının ahlak dışı olarak görülen arzunun varlığını sürdürmesi anlamına geleceğinden kabul edilemez olduğunu dile getirir.⁷¹

⁷⁰ A.g.e., 86.

⁷¹ Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, 165.

Sonuç Yerine

Foucault'nun güncelliğimizin bir ontolojisi ve buna bağlı eleştirel yaklaşımı bağlamında kendilik teknikleri incelemesinde saptadığı en temel nokta, Antik Yunan'da kişinin kendi, başkaları ve hakikat ile ilişkisinde ontolojik kaygısının ve bu kaygıya bağlı olarak da özgürlüğünün pratik bir biçimi olan *Epimeleia Heautou* ilkesinin, Batı kültüründe Hıristiyanlığın *Gnoseolojik* kendilik kültürünün etkisiyle *Gnothi Seuton* (kendini bilmek) ilkesinin merkeze alınmasıyla silinmiş olmasıdır. Bu bağlamda Foucault, Antik Yunan'daki özne ve hakikat arasındaki bu kaygı mevhumunun bilgiye indirgendiği Batı düşünce tarihi eleştirisinde, varoluş boyunca sürekli endişe veren kendilik kaygısının "insanların etine saplanması, varoluşlarına nüfuz etmesi gereken bir iğne; bir huzursuzluk ilkesi, bir hareket ilkesi"⁷² olması gerekliliği bağlamında, *Gnôthi Seuton*'un gölgesinde bırakılmış olan *Epimeleia Heautou*'nun özerkleştirilmesinin önemine değinir.

Foucault'ya göre, kurtuluşun şartını kendini feda etmede bulan Hıristiyan ahlak dünyasının mirası olarak Batı dünyası için kendilik kaygısında huzursuz edici bir şeylerin olmasında ve bu kaygıya dayalı pratiklere pozitif ve ahlaki bir değer yüklemekten uzak durulmasında etkileyici olan pek çok yaklaşımın temel düğüm noktası, kendiyile ilgilenmenin bir tür bencillik anlamı taşımasıdır.⁷³ Ancak Foucault bu kaygının bilgiye indirgenmesinin esas temelini "kartezyen an"⁷⁴ bağlar. 1982 tarihli bir dersinde Foucault bu kartezyen an'ı Descartes üzerinden yorumlar Foucault Descartes'ın Hıristiyanlığın manevi tekniklerini felsefi bir söylem içerisinde kurduğunu ve kendilik problemine yaklaşımındaki yanılısına unsurunun da Hıristiyanlığın temel kuşkularından biri olduğunu hatırlatır⁷⁵.

Hıristiyan maneviyatında akla gelen her şey konusunda doğan ilk kuşku şudur: Tanıdığım ve tanımadığım ve bilincinde olmadığım fakat varlığını çok iyi bildiğim biri bende yok mudur? Bana bu fikri telkin eden ve durum bu olmasa da doğru ya da açık olduğunu düşünmemi sağlayan biri, yani şeytan var mıdır?⁷⁶

Yine Foucault'ya göre kendi zamanına dek ruhun derinliklerine yönelmiş olan kendilik incelemesini, dış dünya için de geçerli olan bilimsel bir bilginin temelini keşfetmek için kullanan Descartes'la birlikte, Antik kültürde hakikate ulaşmak için kendi kendini geliştirme adına varolan ruhani pratikler ortadan kalkmıştır. Yani Antik kültürde hakikate ulaşabilmek için kişinin kendi üzerinde

⁷² Foucault, *Öznenin Yorum Bilgisi*, 10.

⁷³ Foucault, *Kendini Bilmek*, 33.

⁷⁴ Foucault, *Öznenin Yorum Bilgisi*, 18.

⁷⁵ A.g.e., 3-24.

⁷⁶ Foucault, *Hermenötik'in Kökeni*, 107-108.

çalışması ve varlık biçimini değiştirmesi gerekirken, Descartes ile birlikte bilme edimi, bir başka deyişle apaçıklığı yakalamak, hakikate ulaşmanın tek yolu olarak belirlemiştir. Hakikati arayan öznenin, özne olarak varlığını değiştirmeksizin, olduğu haliyle hakikate erişebildiği, yani öznenin hakikate erişiminin koşullarının, bilginin içinden tanımlandığı bu andan itibaren, öznellik ve hakikat arasındaki ilişkilerin tarihinde başka bir çağa girilmiştir.⁷⁷ Bu süreç, hakikate erişimde bilginin özerk bir gelişimini yani irade ve bilginin kopuşunu içerir.

Öznenin kendi varlığını boydan boya kat ederek onun biçimini değiştiren hakikatin, öznenin kendi hakkında edindiği hakikatin kendi üzerine "dönme etkisi" sayesinde ortaya çıkan o aydınlanma noktası, o tamamlanma noktası, o biçim değiştirme noktası, bütün bunlar artık var olmaz... Bilgi artık sadece bir ilerlemenin sonu bilinmeyen belirsiz boyutuna açılacaktır ...⁷⁸

Bu eleştirel tavrı üzerinden Foucault'yu ruhani pratiklere bağlı, bireyin irade ve eylemselliğine dayanan, varoluşun estetize edilmesi olarak bir stil anlayışıyla Antik Yunan etik pratikleri üzerine düşünmeye sevk eden sürecin sebebinin, onun güncelliğimize ilişkin eleştirel tavrı bir stil olarak ele alması olduğu söylenebilir. Butler'a göre bu tavrı, erdemın nesnel olarak formüle edilmiş kural ya da yasalara uymaktan ziyade, bireysel tercihe bağlı olarak belirli türdeki eylem ve pratiklerin uygulanması ile oluşturulan bir öznellikten söz etmektedir.⁷⁹

Kendilik tekniklerinin çoğunun disipliner yapılarla bütünleşmiş olduğunu, buna bağlı olarak kendilik kültürünün bağımsızlığını yitirdiğini, böyle bir varoluş kaygısının ve bu kaygıya bağlı pratiklerin günümüzdeki yokluğuna işaret eden Foucault'da⁸⁰ bu etik kaygıya dayalı olarak yaşamı estetize etme fikrindeki açıklık, kendilik yönetimi bağlamında kendimizin politikasını inşa etmeye ilişkin bir olanaklılığa ve özgürlüğe işaret ederken aynı zamanda yaşamsal bir pratik olarak felsefe etkinliği üzerine yeniden düşünmemizin yolunu da açar.⁸¹

⁷⁷ Foucault, *Kendini Bilmek*, 21-25. Ayrıca Foucault burada bu dönüşümü tek ve belirli bir tarih ya da Descartes özelinde tek bir kişiye bağlamadığını da ifade eder.

⁷⁸ Foucault, *Öznenin Yorum Bilgisi*, 22.

⁷⁹ Judith Butler, "What is Critique?", Raymond Williams Lecture at Cambridge University, 2000, 4. <https://f.hypotheses.org/wp-content/blogs.dir/744/files/2012/03/butler-2002.pdf>. 25.12.2022.

⁸⁰ Foucault, *Eleştiri Nedir? Kendilik Kültürü*, 92.

⁸¹ A.g.e., 143.

KAYNAKÇA

- ARISTOTELES, (2018), *Hayvanların Hareketleri Üzerine*, Eski Yunancadan Çeviren: Furkan Akderin, İstanbul: Say Yayınları.
- BAŞTÜRK, Efe, (2016), *Gözetimin Soykütüğü, Foucault'dan Deleuze'e Postmodern Bir Arkeoloji*, İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.
- BERNAUER, William James, (2005), *Foucault'nun Özgürlük Serüveni: Bir Düşünce Etiğine Doğru*, İngilizceden Çeviren: İsmail Türkmen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- DELEUZE, Gilles, (2019), *Foucault*, Çeviri: Burcu Yalım-Emre Koyuncu, İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- HADOT, Pierre, (2012), *Ruhani Alıştırmalar ve Antik Felsefe*, Çeviren: Kübra Gürkan, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- FOUCAULT, Michel, (1993), *Ders Özetleri (1970-1982)*, Çeviren: Selahattin Hilav, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- FOUCAULT, Michel, (2005), *Seçme Yazılar 2: Özne ve İktidar*, Çevirenler: Işıl Ergüden, Osman Akınhay, İletişim Yayınları, İstanbul: İletişim Yayınları.
- FOUCAULT, Michel, (2013), *Cinselliğin Tarihi*, Fransızca'dan Çeviren: Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- FOUCAULT, Michel, (2014), *Doğruyu Söylemek*, İngilizce'den Çeviren: Kerem Eksen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- FOUCAULT, Michel, (2015), *Öznenin Yorumbilgisi, Collège de France Dersleri 1981-1982*, Çeviren: Ferda Keskin, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- FOUCAULT, Michel, (2016), *Cinselliğin Tarihi 4, Tenin İtirafı*, Fransızcadan Çeviren: Murat Erşen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- FOUCAULT, Michel, (2017(a)), *Öznellik ve Hakikat, Collège de France Dersleri 1980-1981*, Çeviren: Sibel Yardımcı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- FOUCAULT, Michel, (2017(b)), *Hermenötiğin Kökeni*, Fransızcadan Çeviren: Şule Çiltaş Solmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- FOUCAULT, Michel, (2018), *Hakikat Cesareti, Kendinin ve Başkalarının Yönetimi II, Collège de France Dersleri 1984*, Çeviren: Adem Beyaz, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

FOUCAULT'DA ÖZNELLİK ve HAKİKAT: KENDİLİK BİLGİSİ KARŞISINDA KENDİLİK
KAYGISI
SUBJECTIVITY AND TRUTH IN FOUCAULT: SELF-KNOWLEDGE VERSUS SELF-CONCERN
Canan YARAR

FOUCAULT, Michel, (2019), "*Kendini Biçimlendirme Teknikleri*", (2019),
Kendini Bilmek içinde, 26-67. Hazırlayanlar: Luther H. Martin, Huck
Gutman, Patrick H. Hutton, İngilizceden Çeviren: James Cem Yapıcıoğlu,
İstanbul: Profil Kitap.

FOUCAULT, Michel, (2020), *Eleştiri Nedir? Kendilik Kültürü*, Fransızcadan
Çeviren: Murat Erşen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

O'FARRELL, Clare, *Michel Foucault*, (2005), SAGE Publications.

O'LEARY, Timothy, (2002), Foucault, *The Art of Ethics*, New York: Continuum
Books.

PARAS, Eric, (2016), *Foucault: Öznenin Yitiminden Yeniden Doğuşuna*,
Türkçesi: Yunus Çetin, İstanbul: Kolektif Kitap Yayıncılık.

SENECA, (2020), *Öfke Üzerine*, Çeviri: Cemal Bilge Özşar, İstanbul: Biblos
Yayınları.

SENECA, (2015), *Hoşgörü Üzerine & Ruh Dinginliği Üzerine*, Çeviri: Bedia
Demiriş, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

ŞAR, Güvenç, (2017), *Sofistik Düşüncenin Arka Planı Dissoi Logo Üzerine
Yorumlar*, İstanbul: Dergah Yayınları.

İnternet Kaynakları

BUTLER, Judith, (2000), "*What is Critique?*", Raymond Williams Lecture at
Cambridge University, Erişim Tarihi: 25.12.2022,
[https://f.hypotheses.org/wp-
content/blogs.dir/744/files/2012/03/butler-2002.pdf](https://f.hypotheses.org/wp-content/blogs.dir/744/files/2012/03/butler-2002.pdf)

HUIJER, Marli, (2015), "*A Critical Use of Foucault's Art of Living*", *Philosophy and
Social Criticism*, Erişim Tarihi: 14.07.2022,
[https://www.academia.edu/30401792/The_aesthetics_of_existence_in_t
he_work_of_Michel_Foucault](https://www.academia.edu/30401792/The_aesthetics_of_existence_in_the_work_of_Michel_Foucault)